

З ГІСТОРЫІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ПРЫСЛОЎЯЎ У МОВЕ ВЫДААННЯЎ Ф. СКАРЫНЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ КНІГ ЦАРСТВАЎ І ІОЎ)

У беларускай лінгвістыцы прыслоўе належыць да ліку найменш даследаваных часцін мовы, асабліва ў дачыненні да старабеларускага перыяду. І гэта нягледзячы на тое, што менавіта ў XIV–XVI стст. адбываецца як станаўленне і ўніфікацыя словаўтваральных формаў прыслоўяў, так і адпаведна шырокае выкарыстанне разнастайных паводле паходжання і семантыкі прыслоўных утварэнняў у тэкстах рознага тэматычнага напаву. Яскравым сведчаннем гэтаму з’яўляецца і мова выдаанняў беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара і асветніка Францыска Скарыны.

Выдадзеныя ў Празе «Книга светого Иова» (10 верасня 1517 г.) і «Книги первыи (вторыи, третии, четвертыи) Царствъ» (10 жніўня 1518 г.) засведчылі выкарыстанне амаль 120 прыслоўяў. Найбольшай колькасцю прадстаўлены прыслоўныя словаформы на -о і -е (каля 80 адзінак), толькі спарадычна сустракаюцца прыслоўі на -а, -і, -у, -ю і інш. Параўн.: ...ясно имъ поведе оизмертвыхъ встании (КІ, с. 6); дай часть юже дахъ тебе ... особно сохранию (КЦ, с. 37); сего деля немудре глаголахъ есмь... (КІ, с. 100); пять девицъ идяху пеше (КЦ, с. 110); единый кожний смотреть нанего здалека (КІ, с. 86); не было такобо веселие въполцехъ вчера (КЦ, с. 22); глубши пекла и ширши моря (КІ, с. 37); я знову учинень есмь Царемъ (КЦ, с. 208); обиль ю сысподу даже до верху досками (КЦ, с. 273); познаюли умыслъ отца моего позаутрею (КЦ, с. 86); но въжды бывалъ есмь смутныхъ потешитель (КІ, с. 69); уднения храму божия прикриль естъ знашомъ внутрь и зовнутрь (КЦ, с. 270); Царь приказалъ абы съшел долов (КЦ, 369).

Сярод выкарыстаных Ф. Скарынам прыслоўяў сустракаюцца адзінкі рознага паходжання і графіка-арфаграфічнага афармлення. Зразумела, найперш вылучаюцца словы стара(царкоўна)славянскага паходжання тыпу **боръздо** (направо къусходу солнѣца беды мое боръздо восстали суть (КІ, с. 58), **истинно** (истинно правая и безолжи суть слова моя (КІ, с. 84), **единачово** (паклиже вниидемъ во градъ единаково тамъ от гладу помремъ (КЦ, с. 395) і да т. п.

Аднак нават у гэтай групе слоў назіраюцца выпадкі ўсходнеславянскай (чытай: беларускай) агаласоўкі (адпаведна і графічнага афармлення) многіх прыслоўных словаформаў. Так, побач з **праздно** першадрукар ужывае **празно** (спрашчэнне груп зычных), **едино** — **воедино**, **единачово** — **одинаково**, **годне** — **годно**, **долго** — **довго** і да т. п. Прыклады такога формаўтваральна-графічнага паралелізму сведчаць не толькі аб свядомым выкарыстанні Ф. Скарынам прыёму лексічнай эквівалентнасці (своеасаблівай нормы як

наяўнасці варыянтаў аднаго і таго ж слова), але і разуменні ім неабходнасці наблізіць кніжныя формы слоў да «простых», звычайных у паўсядзённым маўленні «людзю посполітога».

Варта адзначыць таксама, што пераважная большасць ужытых Скарынам прыслоўяў фіксуецца і ў іншых помніках старабеларускага пісьменства, найперш, зразумела, рукапісных. Напрыклад, у Гістарычным слоўніку беларускай мовы адзначаюцца прыслоўі **блізка, блізка, блиско**: 1. Блізка, недалёка ў прасторы. Где будет нам близко, ино ми пойти со всею силою самому (АЗР, I, 66, 1449); 2. Блізка, недалёка па часе. Оуже близко ес смерть его (Пак. Хр., 286). *Близко того* — прыкладна так. Того всего што тут мае з той стороны дунаю не стратил якож того близко было (Хр. польск., 196). Выкарыстоўвалася словаформа ў якасці прыназоўніка: 1. Каля (з прасторавым знач.). Вода близко берега для крови побитых черленелася (Троя, 196) і 2. Каля (са значэннем прыблізнасці). Галь хорал, и близко смерти был (Бельск., 272) (ГСБМ, В. 2, с. 58); **воколо, воколь, вьоколо, вьоколь** прысл. і прыназ.: 1. Прысл. Навокал которая то копа — подданные разных пановъ и именей, воколь мешкающие (АВК, XVIII, 187, 1602). 2. Прыназ. Кругом чаго-небудзь. Росказаль господъ абы левитове носили наметъ свидетельства, и все начинье его, и будутъ в послугу-ванью, и воколо намету обозом се положить (Хран., 1286) (ГСБМ, В. 4, с. 134); **борздо, бордзо, борзо** — хутка. А то чинити и всылати въ таковыи именья, не продолживаючи часу, але бордзо после року и часу менованого (АЗР, III, 82, 1557) (ГСБМ, В. 2, с. 149); **далеко** — 1. Далёка, на вялікай адлегласці ад чаго-н. Кто имеет лес любо дуброву далеко от себе (Вісл., 38). 2. Намнога. Ведаю иж есми тебе ничего, або мало приязни показовал болшую далеко иншымъ, которые мене тепер опустили (Зб. 752, 5676). 3. Больш. Видели... чорнейшим писмом строки написанные и далеко грубшии паркгамин ку печати (АВК, XXXII, 12, 1596). 4. Зусім. Далеко иншаа речь есть, веровати Бога, а опять веровати въ Бога, и веровати Богу (Будны 115). 5. Праз вялікі прамежак часу, няскора. Далеко то што было и глубоко глубоко хто наидеть его (Зб. 262, 90) (ГСБМ, В. 7, с. 232–234); **дивно** — дзіўна. Узришь все о томъ колижь не иметь быти дивно но подивовано (Вісл., 96) (ГСБМ, В. 8, с. 87); **долго, довго** — доўга (аб працяканні падзей у часе). Пенези... оу скарбъ были оуложоны и схованы такъ долго ажъ до прекленого июды пришли (Пак., Хр., 1). *Довго ли коротко* — праз некаторы час. Абы тутъ усе дымомъ не пошло, довго ли коротко, бо если се тамъ будетъ мети, гораздъ не будетъ тутъ бывать (АВК, XVIII, 253, 1621). *Долго на день* — да канца дня. З obu сторон долго на ден з ровною надеєю звѣтязтва бѣтва трвала (Стрыйк., 534). *Долго у ночь* — да позняй ночы. Милостивый Бог... предолжилъ тоую реч долго оу ноч потешаючи маткою свою (Пак. Хр., 2–26). *Не долго* — хутка. Такъ тою штукою хитри мордерца панство осель. Открилася здрада его не долго зачим всим людем был барзо омерзълъ (Хр. польск., 2) (ГСБМ, В. 8, с. 244–245); **дармо** — 1. Дарма, марна. Не дармо, голубиныя твое очы, до есевонского

озера, небесный женихъ, прировнывает (Карп., 476). 2. Бясплатна. Славу змерлыхъ скрадаеъ, живыхъ з ней лупить, дармо беретъ, ценою ничего не купить (Лям., 24) (ГСБМ, В. 7, с. 247); **недармо** — недарма. Недармо его [Римъ] амбросий головою забобоновъ назваль (Апакр., 1606) (ГСБМ, В. 20, с. 62); **налево** — налева. Хрестіаны...ани направо ани налево могли бы соити (Валх., 81) (ГСБМ, В. 19, с. 110); **направо** — направа; у правы бок. Река роздвоивышися над прироженный бегъ свой пошла направо оной воды (36. 82, 76) (ГСБМ, В. 19, с. 226); **напевней** — 1. Наибольш пэўна, дакладна. Великою неведомости мглою естесь огорненный... до пропасти и глубокости пекелной заблужаешъ, о томъ якъ напевней и якъ налпей ведаю (Варл., 225). 2. З наибольшым даверам, з вялікай упэўненасцю. Будет мовлю без жадной вонтпливости Воскрсеніе мертвыхъ, и тому якъ напевней веримо (Варл., 726) (ГСБМ, В. 19, с. 173); **истинно** — 1. Сапраўды. Буди то, или буди сир. Амин... Верно, истинно так ест. або станся, або тако бе дай (Бяр., 246). 2. Шчыра, чыстасардэчна. Если истинно а правдивее вериш ему дам тебе золота колко хочеш (36. 752, 5686) (ГСБМ, В. 14, с. 186); **любо** — 1. Міла, з любасцю. Оттоль о собе церковь Хрыстова в Песнях песній любо спеваеъ (Сматр., 24). 2. У знач. выказніка. Люба, па сэрцу; прыемна. Все могут поити проч где коли кому любо (Вісл., 266) (ГСБМ, В. 17, с. 160); **празно** — дарэмна, марна. Предъ Гсдемъ Богомъ празно не имама слюбovati (Скар. ЕК, 86) (ГСБМ, В. 27, с. 477); **особно, особне** — 1. Асобна. Розмаите речи а особне ветхе платье и инее женъске одене продавано (Валх., 43). Подарки довали каждому особно (ИЮМ, IV, 179, 1686). 2. Асабліва. В церквах учтивее стояли в шатах особне коштовных (Бельс., 206) (ГСБМ, В. 22, с. 407); **единаково** — усё роўна. Пакійлиже вниидемъ во градъ одинаково тамъ от гладу помремъ (Скар. ЧЦ, 198). Параўн.: Еднаково. Однымижъ завсегды однако потоужными еднако хвалоу бжую милующими и еднаково тиранови турецкому нехутливыми былимы, естесмы и будемо (Апакр., 2036) (ГСБМ, В. 9, с. 171).

Адзначаная акалічнасць можа сведчыць аб ужо дастаткова выпрацаванай традыцыі ва ўжыванні такіх прыслоўных формаў у старабеларускім пісьменстве даскарынавай і пасляскарынавай пары.

Прыслоўныя словаформы, ужытыя Скарынам у кнігах Царстваў і Іоў, пазней знайшлі сваё адлюстраванне і ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча (дарма, довго, запевно, далёко, особно, едыно, не дармо, задармо і інш.), а яшчэ пазней у слоўніку мовы «Нашай нівы» (блиско, даром, задарма, на лево, на право, истинно, вакол і інш.). Параўн.: **Дзіўна** — 1. Незвычайна. *Дзіўна тое, што і найбільш разумныя паміж нашых сялян усё-ж такі вераць у забабоны.* 1912. № 4, с. 3; 2. Невытлумачальна, загадкава. *І тым болей дзіўна жаданьне боўгароў, што туркі ўжо прыстаюць на ўсе варункі згоды, якіе апрацавала Эўропа.* 1913. № 13, с. 4 (СМНН, Т. 1, с. 566). **Дзівно** — 1. Чудно, чудесно. *Дзівно зроблена.* 2. Удивительно, очень. *Дзівно хорошъ.* 3. В знач. безл. Удивляетъ. *Дзівно, што ень скоро вороцився* (Насовіч, с. 180). **Дзіўна** — прысл.

да здзіўны (у 1 знач.). 2. Безас. у знач. вык. Незвычайна, выклікае здзіўленне (ТСБМ, Т. 2, с. 191).

Аналіз функцыянальнага статусу прыслоўяў у кнігах Ф. Скарыны Іоў і Царстваў сведчыць не толькі аб працягу, але і паглыбленні традыцый папярэдніх кніжнікаў у працэсе адлюстравання (выкарыстання) царкоўнаславянскіх і найперш вусна-народных элементаў. Апошнія свядома ўключаліся першадрукаром у біблейскія тэксты як своеасаблівыя ўзоры прастай лексікі, якія, магчыма, і сталі адным з «масткаў», што нітавалі непарыўнасьць развіцця лексіка-семантычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы на працягу ўсёй яе гісторыі.

Спіс скарачэнняў

АВК — Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов, т. I–XXXIX. Вильна, 1865–1915; **АЗР** — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею, т. I–V. СПб, 1846–1853; **Апакр.** — Апокрисисъ albo отповедь на книжки о съборе берестейскомъ (Вільня, 1598); **Бельск.** — Летаписецъ то есть кроиника, з розныхъ многих а досветчоныхъ авторов и историковъ диалектомъ русскимъ есть зложона («Хроника» М. Бельскага пачатку XVII ст.). Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына, F, IV. 688; **Будны** — Катихисисъ для детокъ хрістіанскихъ языка русскаго коротко выложена (Клецк, 1562); **Бяр.** — Лексиконъ славеноросскій именъ толькованіе, Всечестнымъ отцемъ Кір Памвою Берындоемъ...згромаженный (Куцеін, 1653); **Варл.** — Гисторія albo правдивое выписаніе ст. Іоанна Дамаскина, о житіи святыхъ преподобныхъ отецъ Варлаама і Осафа и о наверненіи індіанъ (Куцеін, 1637); **Валх.** — Аповесць аб трохъ караляхъ-валхвахъ канца XV ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына, Q, 1. 391, лл. 39–96 б; **ГСБМ** — Гістарычны слоўнік беларускай мовы: У 30 т.; **36. 82** — Зборнік павучэнняў сярэдзіны XVII ст. Рукапіс Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук ЛітССР, RKF–82; **36. 752** — Зборнік жыццй святыхъ другой палавіны XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнага гістарычнага музея СССР, 36. Сінад. 752; **ИЮМ** — Историко-юридические материалы, извлечённые из архивных книг губерний Витебской и Могилёвской, вып. I–XXXII. Витебск, 1871–1906; **Карп.** — «Казанье двое» Л. Карповіча (Еўе, 1615); **КІ** — Кніга Іова, «Библия руска» выдання Ф. Скарыны 1516–1519 гг.; **КЦ** — Кніга Царстваў, «Библия руска» выдання Ф. Скарыны 1516–1519 гг.; **Лям.** — Ляменьт у света оубогихъ (Вільня, 1620); **Насовіч** — Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1983. Факс. выд.; **Пак. Хр.** — Пакуты Хрыста XV ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына, Q, 1. 391, лл. 1–38 б; **Скар. ЕК** — «Библия руска» выдання Ф. Скарыны 1516–1519 гг., Кніга Еклезіаст; **Скар. ЧЦ** — «Библия руска» выдання Ф. Скарыны 1516–1519 гг., Чацвёртая кніга Царстваў; **Сматр.** — Казанье на честный погребъ пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтія Карповича... презъ Мелетія Смотриского (Вільня, 1620); **СМНН** — Слоўнік мовы «Нашай Нівы»: У 5 т. / пад рэд. В. П. Лемцюговой. Мінск, 2003, 2007. Т. 1, 2; **ТСБМ** — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мінск, 1977–1982; **Хран.** — Книга, глаголемая кроникъ, сиречь собраніе отъ многихъ летописецъ («Хранографъ» XVII ст.). Рукапіс

Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна, № 2405; **Хр. польск.** — «Короткое описание хроники полской» пачатку XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына, F. IV. 152.

Літаратура

1. Гапоненка, І. А. Пытанні моўнай пераемнасці ў працах беларускіх і ўкраінскіх лінгвістаў / І. А. Гапоненка // Беларускае слова: гісторыя і сучаснасць: зборнік артыкулаў па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. памяці праф. А. І. Жураўскага (27 кастр. 2009 г., г. Мінск) / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. — Мінск: Права і эканоміка, 2010. — С. 52–59.
2. Струкава, С. М. Лексіка беларускай мовы: Гісторыя і сучаснасць / С. М. Струкава. — Мінск: Права і эканоміка, 2008.